

Info

Refereer bij het verwijzen naar deze tekst altijd naar de gepubliceerde versie:

Compaijen, Rob. 2019. "Schoonheid en Onttovering," in: *Sophie*, 9/3, pp. 10-15..

Schoonheid en Onttovering

Rob Compaijen

Inleiding

De wereld is een plek die mij op sommige momenten ontroert met haar schoonheid. Op andere momenten echter ervaar ik haar als een plek die haar betovering heeft verloren. Kunst is bij uitstek in staat om uitdrukking te geven aan deze (en andere) fundamentele menselijke ervaringen. Ze is in staat om dergelijke ervaringen op te wekken in de toeschouwer, bijvoorbeeld door ons opmerkzaam te maken op zaken die we – in ons weinig aandachtige alledaagse leven – zo gemakkelijk over het hoofd zien. Kunst kan ons, in een wereld die we misschien in sterke mate als onttoverd ervaren, wijzen op schoonheid. Ik denk dat we Terrence Malicks (*1943) film *The Tree of Life* (2011) op deze manier kunnen interpreteren. In deze bijdrage verken ik de ervaringen van schoonheid en onttovering en stel ik de vraag of – en zo ja, hoe – de filmkunst in staat is ons ervan te doordringen dat, *ondanks alles*, de wereld een plek is van indringende schoonheid. Ik begin met enkele filosofische bespiegelingen over schoonheid, scepticisme en onttovering, en richt me vervolgens op de filmkunst.

Waarden en scepticisme

Allemaal worden we weleens getroffen door schoonheid. Een majestueuze eik met ontluikend blad, jagende velduilen in het avondlicht, de gelaatstreken van onze partner, de muzikale stilte in het werk van Arvo Pärt – er zijn talloze zaken die met hun schoonheid op ons een diepe indruk kunnen maken. Een eerste filosofische duiding van dergelijke schoonheidservaringen – wat filosofen een 'fenomenologie van de esthetische ervaring' noemen – maakt duidelijk dat wij schoonheid steeds ervaren als eigenschap van de wereld. Wanneer wij iets als mooi ervaren, ervaren wij schoonheid als eigenschap van dat object. Schoonheid ervaren we als iets dat toekomt aan eiken, velduilen, gelaatstreken en muziekstukken. Dit lijkt misschien een hopeloos triviale constatering. Dat is het echter niet, want er is een invloedrijke filosofische positie die zegt dat we schoonheid weliswaar *ervaren* als iets dat toekomt aan de wereld, maar dat die ervaring een fundamentele *misvatting* inhoudt. Natuurlijk zijn eiken, velduilen, gelaatstreken en muziekstukken *zelf* niet mooi, zo zegt de scepticus. Wij *projecteren* schoonheid op de wereld. Schoonheid bevindt zich uitsluitend in het oog van de toeschouwer.

Dit is één voorbeeld van scepticisme ten aanzien van waarden. In de filosofie treffen we een dergelijke gedachtegang vooral aan met betrekking tot goedheid. We *ervaren* mensen, situaties en handelingen misschien als goed, laf, rechtvaardig, verwerpelijk, enzovoorts, maar die ervaringen zijn misvattingen. Wij *projecteren* goedheid namelijk op de wereld. Een invloedrijke verdediger van deze visie is John Leslie Mackie. In zijn boek *Ethics* stelt hij dat, ondanks de genoemde ervaringen,

goedheid geen onderdeel uitmaakt van de structuur van de wereld – en hij voegt eraan toe dat het duidelijk is dat hetzelfde geldt voor schoonheid.¹

Er liggen twee belangrijke veronderstellingen ten grondslag aan dit soort scepticisme ten aanzien van waarden. De eerste is dat waarden zoals goedheid en schoonheid onmogelijk een plek kunnen hebben in de wereld zoals de natuurwetenschappen ons die tonen. De tweede is dat het natuurwetenschappelijke perspectief op de wereld uiteindelijk gezaghebbend is: de wereld steekt ten diepste zo in elkaar als de natuurwetenschappen ons laten zien. Dat zou dus betekenen dat we ons *vergissen* wanneer wij schoonheid ervaren als iets dat toekomt aan de wereld. Deze gedachtegang raakt volgens mij aan de kern van wat Max Weber aan het begin van de twintigste eeuw beschreef als ‘onttovering’. Onttovering is het proces waarin we, onder invloed van een steeds dominanter wordend natuurwetenschappelijk perspectief op de wereld, zouden hebben ontdekt dat er uiteindelijk geen God of goden, geen zin of betekenis, en geen waarden zijn – dat de wereld, kortom, een lege plaats is.

Onttovering, op deze manier opgevat, is in zekere zin onvermijdelijk. Daarmee bedoel ik dat waarden zoals goedheid en schoonheid per definitie onzichtbaar zijn vanuit natuurwetenschappelijk perspectief. De natuurwetenschappen zien en beschrijven *feiten*, geen waarden. Neem het volgende, door de filosoof Gilbert Harman bedachte voorbeeld.² Stel je voor dat je, in een steeg, een groep kinderen ziet die een kat met benzine overgieten en verbranden. Vanuit (natuur)wetenschappelijk perspectief is er van alles over deze situatie te zeggen: we kunnen de hoeveelheid aanwezige kinderen beschrijven, de frequentie van het gekrijs van de kat bepalen, de temperatuur van het vuur meten, we kunnen nagaan welke deeltjes vrijkomen bij de verbranding, enzovoorts. Maar wat we vanuit dit in vergaande mate objectieve perspectief op de wereld *niet* kunnen zeggen, is dat hetgeen we hier aanschouwen *wreed* en *verwerpelijk* is. Of neem het voorbeeld van jagende velduilen in het avondlicht. Vanuit (natuur)wetenschappelijk perspectief kunnen we beschrijven welke prooien de velduilen vangen, op welke momenten ze ’s avonds actief zijn, hoe de lengte van de vleugels zich verhoudt tot hun lichaamsgewicht, welke chemische structuur ten grondslag ligt aan hun gele ogen, enzovoorts. Maar wat we vanuit dit standpunt *niet* kunnen zeggen, is dat een jagende velduil in het avondlicht een *schitterend* schouwspel is.

De reden dat de natuurwetenschappen geen waarden zoals goedheid en schoonheid zien en beschrijven, is dat ze de wereld beschrijven vanuit een radicaal *onthecht* standpunt. Dat wil zeggen: ze benaderen de wereld vanuit een standpunt dat zich op ingrijpende wijze heeft losgemaakt van onze alledaagse, *betrokken* verhouding tot de wereld. Morele en esthetische waarden zijn alleen zichtbaar of toegankelijk vanuit een houding van betrokkenheid. Dit impliceert natuurlijk niet dat zij die de wereld doorgaans vanuit een dergelijk objectief standpunt beschouwen, niet in staat zouden zijn om de wereld te ervaren in termen van goedheid of schoonheid. Maar het cruciale punt is dat ze, wanneer ze morele of esthetische ervaringen ondergaan, het onthechte standpunt hebben verlaten en een betrokken houding ten opzichte van de wereld hebben aangenomen.

De idee dat de wereld een lege, onttoverde plek is waarin waarden zoals goedheid en schoonheid niet bestaan, vloeit dus voort uit een radicaal onthecht perspectief op de wereld. Maar, zo kunnen we onszelf afvragen, is die onthechte blik op de wereld de enige juiste manier om naar de dingen te kijken? Hebben we reden om, ondanks het waarden-scepticisme dat ik hierboven uitwerkte, onze ervaring van schoonheid als toebehorend-aan-de-wereld serieus te nemen?

¹ J.L. Mackie, *Ethics. Inventing Right and Wrong*, London: Penguin Books, 1990 [1977].

² Zie: G. Harman, *The Nature of Morality. An Introduction to Ethics*, Oxford: Oxford University Press, 1977.

Ik denk het wel. Maar een grondige discussie van dit heel fundamentele filosofische punt vergt natuurlijk veel meer ruimte dan ik hier heb. Laat me daarom twee belangrijke overwegingen kort bespreken. In de eerste plaats moet het te denken geven dat onze onmiddellijke ervaring van goedheid, wreedheid of schoonheid als eigenschappen van de wereld zo ongelooflijk krachtig is. Wanneer we zien hoe kinderen een kat levend verbranden, ervaren we deze situatie onmiddellijk als wreed en verschrikkelijk. Mits hij of zij geen psychopaat is, zal ook de meest radicale scepticus die situatie op deze manier ervaren. Natuurlijk is het mogelijk om *vervolgens* te reflecteren op die ervaring en de conclusie te trekken dat ze een grondige misvatting inhoudt. Maar steeds wanneer we bij de existentiële situatie zelf (in dit geval die waarin kinderen een kat levend verbranden) bepaald worden, zal die ervaring optreden. Het is, gezien deze ‘taaiheid’ van onze ervaring van waarde, wat mij betreft niet evident dat we meer gewicht toe moeten kennen aan de sceptische conclusies van het reflectieve standpunt dan aan de onmiddellijke ervaring dat wat hier gebeurt wreed en verschrikkelijk is. De filosoof W.D. Ross maakt een vergelijkbaar punt: “Van ons te vragen dat we, in het licht van een theorie, onze ervaringen van wat juist en wat verkeerd is, opgeven, lijkt hetzelfde als van mensen te vragen hun ervaringen van schoonheid op te geven in het licht van een theorie die zegt ‘alleen dat wat aan deze en deze voorwaarden voldoet, kan mooi zijn’.”³ Wat voor onze morele ervaring geldt, zou volgens deze visie dus in nog sterkere mate gelden voor onze ervaring van schoonheid.

Een tweede overweging is dat het radicaal onthechte standpunt van het waarden-scepticisme de mens reduceert tot een onthechte toeschouwer van het leven. Als het radicaal onthechte perspectief op de wereld de enige juiste manier is om de wereld te benaderen, dan zouden we er steeds naar moeten streven onze betrokkenheid op te geven. We zouden ernaar moeten streven wezens te worden die de wereld op onaangedane wijze registreren. Maar daarmee geven we de mogelijkheid om te handelen en te kiezen op, want handelen en kiezen veronderstelt dat we verlangens en andere drijfveren hebben – en die moeten we nu juist opgeven om onthechte toeschouwers te kunnen worden. Als het radicaal onthechte standpunt het enige legitieme standpunt zou zijn dan zou dat dus tot een enorme misvorming van ons leven leiden.

Op basis van alleen deze overwegingen kunnen we natuurlijk nog niet concluderen dat waarden *dus* onderdeel uitmaken van de wereld. Er zijn andere prangende vragen te stellen, zoals: als waarden op één of andere manier ook in de wereld bestaan, hoe kan het dan dat er zo verschillend gedacht wordt over het goede en het schone? Meer kritische reflectie is dus nodig. Maar bovenstaande overwegingen creëren wel ruimte om onze ervaring van goedheid en schoonheid als onderdeel uitmakend van de wereld serieus te nemen.

Ik wil de analyse over waarden en onttovering tenslotte nog een stap verder zetten door een fascinerende, maar speculatieve vraag te stellen. Vanaf het moment dat de natuurwetenschappen in de moderniteit opkomen, ontstaat de mogelijkheid om de wereld te beschouwen vanuit een radicaal onthecht perspectief. Betekent de introductie van dit radicaal nieuwe perspectief op de wereld ook dat de deur geopend wordt naar een radicaal nieuwe *ervaring* van de wereld? Wordt het pas vanaf hier mogelijk om de wereld te ervaren als een plek waarin geen plaats is voor God, betekenis, en waarde? Dat zou impliceren dat mensen, voorafgaand aan deze historische ontwikkelingen, de wereld niet als onttoverd hebben (kunnen) ervaren. Natuurlijk,

³ Mijn vertaling. “*And to ask us to give up at the bidding of a theory our actual apprehension of what is right and what is wrong seems like asking people to repudiate their actual experience of beauty, at the bidding of a theory which says ‘only that which satisfies such and such conditions can be beautiful.’*” W.D. Ross, *The Right and the Good*, Ph. Stratton-Lake (red.), Oxford: Clarendon Press, 2007 [1930], p. 40.

mensen hebben gedurende alle eeuwen toegang gehad tot tragische ervaringen. Doorheen de gehele menselijke geschiedenis zijn er ouders geweest die afscheid hebben moeten nemen van hun kind(eren) – en die wond heeft hun blik op de wereld ongetwijfeld steeds diepgaand beïnvloed. Maar konden zij hun verlorenheid in de wereld duiden in termen van een wereld waarin God, betekenis en waarde niet slechts *verborgen*, maar fundamenteel *afwezig* zijn? Ik weet het niet.

Ook wanneer we er inderdaad van uitgaan dat de ervaring van de wereld als onttoverd pas mogelijk wordt vanaf het moment dat we de wereld hebben leren beschouwen vanuit een sterk onthecht perspectief, dan hoeven we nog niet te concluderen dat die ervaring alleen het resultaat is van het innemen van een dergelijk perspectief. De ervaring van de wereld als onttoverd kan, vanaf dat moment, voortkomen uit verschillende bronnen. Ze kan ontstaan in het licht van natuurwetenschappelijke ontdekkingen. Ik denk dan bijvoorbeeld aan Blaise Pascal (1623 – 1662) – christen en wetenschapper, middenin de wetenschappelijke revolutie – die over ons universum schrijft: “De eeuwige stilte van deze eindeloze ruimte vervult me met angst.”⁴ (*Pensées* 201) Maar, zoals ik hierboven suggereerde, kan de ervaring van de wereld als onttoverd ook voortkomen uit tragische gebeurtenissen zoals het verlies van een kind. Die ervaring kan, met andere woorden, juist ook voortkomen uit een diepe *betrokkenheid* op de wereld.

Kunst, onttovering en schoonheid

In de inleiding schreef ik dat kunst bij uitstek geschikt is om fundamentele menselijke ervaringen uit te drukken. Dat geldt zeker voor de ervaringen waarom het mij te doen is in deze bijdrage: de ervaring van de schoonheid van de wereld, en de ervaring van de wereld als onttoverd. Om de betekenis van kunst met betrekking tot deze ervaringen te duiden, zal ik me richten op een film die wezenlijk is voor deze thematiek: Terrence Malicks *The Tree of Life* (2011).

Voordat ik me echter op *The Tree of Life* concentreer, wil ik kort stilstaan bij een film die in zekere zin zijn tegendeel vormt: Lars von Triers *Antichrist* (2009). ‘In zekere zin’, want hoewel deze films inderdaad heel verschillend zijn, is er tegelijkertijd een belangrijke inhoudelijke overeenkomst. In beide films draait het om het verlies van een kind, en vormt die tragedie de aanleiding voor filosofisch-theologische bespiegelingen over de aard van de wereld. *Antichrist* gebruikt het rouwproces van de ouders om op steeds gruwelijker wijze te tonen dat de wereld een plek is zonder enige betekenis of waarde – laat staan een plek waarin God betrokken is bij Zijn schepping. Om dat te onderstrepen, roept de rouwende moeder uit dat de natuur Satans kerk is. Von Trier laat, als een gruwelijke illustratie van dit wereldbeeld, een zichzelf verscheurende vos “*chaos reigns!*” zeggen. Ik denk dat er weinig films bestaan die op een meer indringende manier uitdrukking (willen) geven aan de ervaring van een onttoverde wereld.

The Tree of Life wil eveneens uitdrukking geven aan fundamentele menselijke ervaringen van de wereld door te vertellen over ouders die hun kind verliezen. In tegenstelling tot *Antichrist* toont het de wereld echter niet als *louter* onttoverd; het drukt tegelijkertijd ook de verblindende schoonheid van de wereld uit. Nogal wat mensen bekritisieren de wijze waarop de film dat doet. De film zou (het belang van) liefde, genade, schoonheid op kitscherige wijze verbeelden, en te lief, te harmonieus zijn. Hoewel die kritiek mijns inziens op sommige momenten van de film van toepassing is, geldt ze wat mij betreft zeker niet voor de gehele film. *The Tree of Life* is juist daarom zo krachtig, omdat het de ervaringen van schoonheid en onttovering zij aan zij plaatst.

⁴ B. Pascal, *Gedachten*, F. de Graaff (vert.), Amsterdam: Boom, 2009 [1669].

In de film volgen we een moeder, een vader en een zoon die moeten leven met het verlies van hun (andere) zoon en broertje. Nadat ze te horen heeft gekregen dat haar zoon is gesneuveld, vraagt de moeder vertwijfeld ‘Waarom?’ en ‘Waar was U?’. Deze vragen – zo merkt Willem Jan Otten op in zijn prachtige bespreking van *The Tree of Life* – verdwijnen “in het zwijgende en bewusteloze universum.”⁵ Op de vragen volgt een inmiddels beroemd geworden montage van beelden die het ontstaan van het universum en het leven op aarde verbeelden en uitmonden in de geboorte van een kind. Otten vat krachtig en kernachtig samen wat hier gebeurt: “De hele astrofysische en evolutionaire santenkraam van het ontstaan van het zwijgende, zinloze universum resulteert in de ene geboorte van een mens, van wie we inmiddels weten dat hij morsdood is.”⁶ Ondanks dit verlies, en ondanks het uitblijven van een antwoord op de genoemde, vertwijfelde vragen, toont de film de wereld en het universum tegelijkertijd als onbeschrijflijk mooi. Golven, grassen, kwallen, kinderen die opgaan in hun spel, regen, bomen, zonlicht – het is zo indringend, en met zoveel aandacht voor detail in beeld gebracht dat de toeschouwer het aan den lijve ondervindt.

In zijn beschouwingen over de filmkunst schrijft de Russische filmmaker Andrei Tarkovski (1932 – 1986): “Ik beschouw het als mijn plicht de mensen die mijn films zien bewust te maken van de behoefte om lief te hebben en liefde te geven, en bewust te maken van de schoonheid die hen wenkt.”⁷ Ik denk dat dit op kernachtige wijze uitdrukt wat Malick met *The Tree of Life* (maar bijvoorbeeld ook met *The Thin Red Line* (1998)) beoogt. De wereld is, ondanks alles, doortrokken van een schoonheid die ons ‘wenkt’. Maar het is tegelijkertijd een schoonheid waarop we opmerkzaam gemaakt moeten worden, omdat we haar zo gemakkelijk uit het oog verliezen. Terugkijkend op de weinig liefdevolle wijze waarop hij zijn zoons heeft opgevoed, merkt de vader uit *The Tree of Life* op: “*I wanted to be loved because I was great, a big man ... I’m nothing. Look at the glory around us, trees and birds ... I lived in shame ... I dishonored it all and didn’t notice the glory. I’m a foolish man.*” Verdriet, ambitie, verveling, hardvochtigheid, teleurstelling, haast – er zijn talloze factoren die ons het zicht op schoonheid kunnen ontnemen. *The Tree of Life* is een poging om ons opmerkzaam te maken op de glorieuze schoonheid die de wereld, ondanks alles, bevat.

Hoe doet de film dat? Of, algemener, hoe kan de (film)kunst ons die opmerkzaamheid bijbrengen? Een triviaal (hoewel niet zinloos) antwoord op die vraag luidt: door die schoonheid daadwerkelijk in beeld te brengen. Ze toont schoonheid die oplicht in doodnormale situaties. Ze maakt ons opmerkzaam op prachtige details die we al te gemakkelijk missen. *The Tree of Life* brengt deze dingen bovendien op indringende wijze in beeld. De camera bevindt zich vaak heel dicht op de huid van haar onderwerpen. Tegelijkertijd zwiert zij door de wereld van de hoofdpersonen, de suggestie wekkend dat wijzelf mee rennen, klimmen, zweven. Onze ervaring van deze wereld wordt verder geïntensiveerd door de natuurgeluiden (vogels, de wind die door bomen en grassen ruist) en de muziek (het *Lacrimosa* van Zbigniew Preisner, een wegstervende, luidende klok).

De belangrijkste manier echter waarop *The Tree of Life* – en andere kunstwerken, zoals de films van Tarkovski – ons opmerkzaam kan maken op de schoonheid van de wereld is, denk ik, door de toeschouwer een houding aan te leren die hem of haar ontvankelijk maakt voor schoonheidservaringen. Ik wil deze houding op enigszins paradoxale wijze beschrijven als ‘onthechte betrokkenheid’. Om duidelijk te maken wat ik hiermee bedoel, keer ik aan het einde van dit artikel terug naar zijn begin. Ik schreef daar dat een zorgvuldige analyse van onze ervaring van

⁵ W.J. Otten, “Waar was u toen mijn zoon stierf?”, in: *Trouw*, 28 maart 2015.

⁶ Idem.

⁷ A. Tarkovski, *De verzegelde tijd. Beschouwingen over de filmkunst*, Groningen: Historische Uitgeverij, 2006, p. 192.

schoonheid laat zien dat we schoonheid altijd ervaren als toebehorend aan (objecten in) de wereld. Maar een dergelijke analyse (“fenomenologie”) laat nog iets anders zien: wij ervaren schoonheid als iets dat ons aantrekt. De ervaring van schoonheid wordt, met andere woorden, gekenmerkt door een sterke mate van *passiviteit*. In de geschiedenis van de filosofie is, door onder anderen Immanuel Kant en Arthur Schopenhauer, de ervaring van schoonheid dan ook wel beschreven in termen van ‘belangeloze aanschouwing’. Ze bedoelen daarmee dat we even uitgetild worden boven ons willen en verlangen wanneer we getroffen worden door schoonheid. Er wordt niets van ons gevraagd, behalve dan misschien de schoonheid te beamen. Hierin verschilt de ervaring van schoonheid van de ervaring van morele waarden. We ervaren goedheid, wreedheid, rechtvaardig- of onrechtvaardigheid volgens mij steeds als iets dat een appèl op ons doet, als iets dat een reactie, een handeling van ons vraagt. Wanneer we schoonheid ervaren, gebeurt er iets met ons dat wezenlijk anders is. We worden geraakt, getroffen, meegesleurd. Ik denk dat we daarom moeten zeggen dat we ons, in de schoonheidservaring, op een manier tot de wereld verhouden die is losgekomen van onze praktische, actieve omgang met de dingen. De houding die gepaard gaat met de ervaring van schoonheid kunnen we daarom beschrijven als (tot op zekere hoogte) onthecht. Tegelijkertijd echter drukt de schoonheidservaring een heel diepe betrokkenheid op de wereld uit. Het is deze ‘onthechte betrokkenheid’ die volgens mij kenmerkend is voor de ervaring van schoonheid.

The Tree of Life belichaamt een dergelijk onthecht-betrokken perspectief op de wereld. De film neemt, door het karakteristieke, zwierende camerawerk dat het leven dicht op de huid zit, een door en door contemplatief en receptief standpunt in. Door de film te ondergaan, worden we in staat gesteld om de wereld op dezelfde onthecht-betrokken manier te beschouwen. Misschien stelt dat ons in staat om te ervaren dat, ondanks alles, de wereld doortrokken is van een indringende schoonheid.

Literatuur

Harman, G., *The Nature of Morality. An Introduction to Ethics*, Oxford: Oxford University Press, 1977.

Mackie, J.L., *Ethics. Inventing Right and Wrong*, London: Penguin Books, 1990 [1977].

Otten, W.J., “Waar was u toen mijn zoon stierf?”, in: *Trouw*, 28 maart 2015.

Pascal, B., *Gedachten*, F. de Graaff (vert.), Amsterdam: Boom, 2009 [1669].

Ross, W.D., *The Right and the Good*, Ph. Stratton-Lake (red.), Oxford: Clarendon Press, 2007 [1930].

Tarkovski, A., *De verzegelde tijd. Beschouwingen over de filmkunst*, Groningen: Historische Uitgeverij, 2006.